



Tehran passing from Qajar to Pahlavi according to the newspaper Ain Al-Sultaneh Diary

Mansoureh karimighahi¹ 

1. PhD Graduate and a researcher of Islamic history, Department of History, Faculty of Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran. Email: karimighahi@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 14 Apr 2022

Received in revised form:

8 Jul 2022

Accepted: 13 Augu 2022

Published online:

23Augu 2022

Keywords:

Tehran,

Qajar,

Pahlavi,

Reza Shah,

Ain al-Sultaneh's Memoirs,

Newspaper "Ain Al-Sultaneh

Diary".

ABSTRACT

Tehran changed a lot from the time Agha Mohammad Khan Qajar chose it as the capital until the reign of Reza Shah. Some of these changes are reflected in the historiography of the Qajar and Pahlavi periods. Ain al-Sultaneh's diary shows these changes. With a descriptive method, this article analyzes the changes in the urban context of Tehran during the transition from the Qajar period to the Pahlavi period, and by referring to Ain al-Sultaneh's memoirs, it analyzes his views, criticisms, and suggestions regarding the city. This study showed that the changes in the urban fabric of Tehran, which started from the Naseri period, continued at a faster rate during the ministry and reign of Reza Shah. In such a way that Tehran left the traditional context and became a relatively modern city. Part of the constructions of the first Pahlavi period were necessary for the civil and cultural development of Iran. The construction of administrative buildings and banks for civil development and the creation of scientific and cultural centers such as universities, schools, and libraries were necessary for the cultural development of the country.

Introduction

With Tehran becoming the capital during the Qajar era, the city expanded and prospered. Tehran was restored three times during the Qajar period. First, by the order of Agha Mohammad Khan, the fence and new gates, the caravanserai, the citadel, and the royal palace were built, and the city expanded within the citadel and its surroundings. Then, during the time of Fath-Ali Shah Qajar, gates and other buildings were built inside and around it. The third reconstruction was done during the time of Naser al-Din Shah. The outskirts of the city also expanded and a new ditch was built around the city of Tehran. The number of gates and quarters in the city increased. New streets and neighborhoods and many buildings were added to the city. During the period of Naser al-Din Shah, the streets, especially the royal citadel, were paved due to the arrival of the carriage in Tehran. Despite this, no action was taken to renovate the houses and streets of the city. The houses were still muddy and the streets were narrow and irregular. The urban fabric inside the old fence did not develop much. Due to Tehran's water pollution, unfavorable weather, and the spread of diseases, the palaces and villas of the Shah and nobles were built outside the fence.

During the period of Reza Shah, the modernization and reconstruction of Tehran gained more momentum and soon it turned from a traditional city into a relatively modern city with wide streets and large squares, and new buildings.

In this article, we want to examine the reflection of the changes in Tehran's urban fabric in the book of Ain al-Sultaneh's Memoirs and analyze the author's opinions and criticisms about these changes.



Materials and methods

Ain al-Sultaneh's diary covers the events of 1299 to 1364 AH (1259-1324). In this book, a small part of the changes in the urban fabric of the Nazarene era is reflected. The reason is that the reconstruction of Tehran was done years before the writing of the book and the author did not witness the construction of Tehran. Of course, the author has sometimes mentioned some of Naseruddin Shah's actions. It should be mentioned that the description of such construction measures in Ain al-Sultaneh's diary sometimes takes on the color of criticism. Author of a picture of Tehran during the constitutional era

And it is presented during the time of Ahmad Shah and Seyyed Ziauddin's prime minister ship, and it accurately depicts the changes in the urban fabric of Tehran during the period of Reza Shah Pahlavi. He mentions the efforts of Reza Shah to improve the situation in Tehran and provides important information about the modernization and growth of the civil and political institutions of the country and the change in the urban fabric. The modernization of Tehran was to widen old streets and build new ones. Another manifestation of the modernization of Tehran was the construction of new urban buildings, including the construction of parks, cafes, theaters, and cinemas, although the modernization was not limited to Tehran, but included most cities. The city of Karaj near Tehran is one of the cities where many shops, government offices, and guest houses were built. Ain-ul-Sultaneh's comments about the style of city planning and construction of the Nasrid era are accompanied by criticism. While comparing Tehran with the cities that were built in the Ottoman Empire, Egypt, and Turkestan, he criticizes the situation of the city of Tehran. Ain-ul-

Sultaneh lists some of the obstacles to the reconstruction of Tehran as the intervention of scholars and the superstition of the Shah.

Discussion of results & conclusions

The investigations showed that Ain al-Sultaneh's observations on the changes in the urban fabric of Tehran from the Qajar period to the Pahlavi period continued with great speed. In such a way that Tehran, which was a traditional city before that, gradually became a modern and big city. Ain al-Sultaneh claims that the construction of new buildings and streets and scientific and cultural centers such as schools, parks, and libraries started during the Qajar period, except for some streets and mosques and schools, other constructions had a personal aspect and the statesmen and the king had no role in its establishment. Most of the buildings were the private properties of influential people, while part of the Pahlavi period's construction measures for the construction of the national garden, or the city's park and library, had a public aspect and was built by the government for the use of all the residents of the capital. Part of the construction of the first Pahlavi period was necessary for the civil and cultural development of Iran.

The investigation showed that the effects of this development have been well reflected in the Ain al-Sultaneh diary. As an eyewitness, the author has fairly described these changes while recounting his views and criticisms. One of the important criticisms of Ain al-Sultaneh to the municipality's construction policies is the lack of a correct plan and plan for construction measures. According to him, most of the work is started without a correct plan, and at once, in the middle or at the end of the work, they regret doing it and try to fix it with more expenses. Another criticism of Ain-ul-Sultaneh on the construction measures of Tehran municipality is that such measures are limited. Pera, which is



limited to only a few main streets around Pahlavi Street and important streets, and other streets and sidewalks are still in ruins and the streams are full of mud, and their stench can be felt for long distances.

References

Ain-Al-Sultaneh, Qharaman Mirza Salour (1379), The diary Ain al-Sultaneh, edited by Masoud Salour, Iraj Afshar, Tehran: Asatir.

Adel, Shahryar and Bernar Averkar (1375), Tehran, the capital of two hundred years, translated by Abolhasan Saroqd Moghadam, Ahmad Seidi, Fatemeh and Touqi-Khazaei, Tehran/France: Technical and Engineering Advisory Organization of Tehran, French Iranian Studies Association.

Cite this article: karimighahi, Mansoureh, Tehran passing from Qajar to Pahlavi according to the newspaper "Ain Al-Sultaneh Diary. *Journal of Iranian and Islamic studies*. vol 12. No2, Pages-82-106

DOI: 10.30484/JII.2022.3085.1077



© The Authors: Mansoureh karimighahi,

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

DOI: 10.30484/JII.2022.3085.1077



تهران در گذر از قاجاریه به پهلوی به استناد روزنامه خاطرات عین السلطنه

منصوره کریمی قهی^۱ 

۱. دکتری تاریخ اسلام و پژوهشگر، از گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: karimighahi@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

از زمانی که آقامحمدخان قاجار تهران را به پایتختی برگزید تا روزگار سلطنت رضاشاه، تهران تغییرات بسیاری به خود دید. گوشه‌هایی از این تغییرات در آثار تاریخ‌نگاری عصر قاجار و پهلوی انعکاس یافته است. روزنامه خاطرات عین‌السلطنه جلوه‌هایی از این تغییرات را در خود دارد. این مقاله با روش توصیفی، ضمن بررسی تغییرات بافت شهری تهران در گذر از دوره قاجاریه به پهلوی به استناد به خاطرات عین‌السلطنه، دیدگاه‌ها، انتقادات و پیشنهادهای وی را درباره توسعه شهر تهران و اکاوی می‌کند. این بررسی نشان داد تغییرات بافت شهری تهران که از عصر ناصری آغاز شده بود، در دوران وزارت و سلطنت رضاشاه با شتاب بیشتری ادامه یافت. به گونه‌ای که تهران از بافت سنتی خارج و به شهری نسبتاً مدرن تبدیل شد. بخشی از ساخت و سازهای دوره پهلوی اول، لازمه توسعه مدنی و فرهنگی ایران بود. چنانکه ساخت ساختمان‌های اداری و بانک‌ها لازمه توسعه مدنی و ساخت مراکز علمی و فرهنگی مانند دانشگاه و مدرسه و کتابخانه لازمه توسعه فرهنگی کشور بود.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۴/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲

تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

واژه‌های کلیدی:

تهران،

قاجاریه،

پهلوی،

رضاشاه،

خاطرات عین‌السلطنه،

روزنامه خاطرات عین‌السلطنه.

استناد: کریمی قهی، منصوره (۱۴۰۱) تهران در گذر از قاجاریه به پهلوی به استناد روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۲، ش ۲، صص ۸۲-۱۰۶.

Doi: 10.30484/JII.2022.3085.1077

© نویسنده منصوره کریمی قهی
ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران





مقدمه:

از زمانی که آقامحمدخان قاجار تهران را به پایتختی برگزید، این شهر رو به آبادانی و توسعه گذاشت. سیصد سال پیش از آن، تهران دهی بود که به دستور شاه طهماسب اول صفوی، بارویی به گرد آن کشیدند و ۱۱۴ برج و چهار دروازه برای آن ساختند و دور تا دور آن را خندق حفر کردند. در زمان شاه عباس نیز باغی به نام چهار باغ در مرکز شهر (ارگ) احداث شد که چنارهای کهن آن به چنارهای شاه عباسی معروف بود. بعدها شاه سلیمان دیوانخانه سلطنتی را در همان جا بنا کرد (عدل، ۱۳۷۵: ۳۶-۳۵). با این حال، تهران تا دوره قاجاریه بیش از آن توسعه نیافت.

با پایتخت شدن تهران در عهد قاجاریه، شهر وسعت و آبادانی بیشتری یافت. تهران در دوره قاجاریه، سه بار نوسازی شد. نخست، به دستور آقا محمدخان حصار و دروازه‌های جدید، کاروانسرا، ارگ و عمارت شاهی احداث شد و شهر در منطقه ارگ و اطراف آن گسترش یافت. سپس در روزگار فتحعلی شاه، دروازه‌ها و بناهای دیگری مانند مسجد شاه، باغشاه، برج نوش، کاخ نگارستان، قصر لاله‌زار و کاخ نیاوران احداث شد. سومین بازسازی در عهد ناصرالدین شاه انجام شد. به دستور شاه، تمام برج و باروها و استحکامات دفاعی تهران خراب و خندق‌های عمیق شهر پر شد. مسافت دور شهر که سه کیلومتر بیشتر نبود، به نوزده کیلومتر افزایش یافت و خندق جدید تهران ساخته شد. تعداد دروازه‌ها و محله‌های شهر به ۱۲ دروازه و محله

افزایش یافت. خیابان‌های ناصری، علاءالدوله، لاله‌زار در محله‌های جدید و خیابان‌های امیریه و چراغ‌گاز و میدان توپخانه در حصار قدیم دوره صفوی احداث شد. همچنین بناهای بسیاری به شهر افزوده شد که از آن جمله مدرسه دارالفنون، مدرسه و مسجد سپهسالار، تکیه دولت و کاخ‌های عشرت‌آباد، شمس‌العماره، صاحبقرانیه، قصر فیروزه، و... نام‌بردنی است. دوره ناصرالدین شاه به دلیل ورود کالسکه به تهران، تلاش‌هایی برای سنگفرش کردن خیابان‌ها، به‌خصوص ارگ شاهی انجام شد. با وجود این، برای نوسازی خانه‌ها و کوچه‌های شهر اقدامی نشد؛ خانه‌ها همچنان گلی و کوچه‌ها تنگ و نامنظم بود. بافت شهری داخل حصار قدیمی توسعه چندانی نیافت. به دلیل آلودگی آب تهران و هوای نامساعد و شیوع بیماری‌ها، کاخ‌ها و عمارت‌های بیلاقی شاه و بزرگان در بیرون حصار ساخته شد (عدل، ۱۳۷۵: ۵۸-۳۷).

در دوره ریاست‌الوزاری و سپس سلطنت رضا شاه، نوسازی و بازسازی تهران شتاب بیشتری یافت و به زودی از شهری سنتی به شهری نسبتاً مدرن با خیابان‌های وسیع و میدان‌های بزرگ و بناهای جدید تبدیل شد.

در این مقاله، بازتاب تغییرات بافت شهری تهران را در کتاب روزنامه خاطرات عین‌السلطنه بررسی و نظریات و انتقادات مؤلف را در باره این تغییرات واکاوی می‌کنیم.

۱. تغییرات بافت شهری تهران در دوره قاجاریه به روایت عین‌السلطنه

۱-۱. تهران عصر ناصری

در کتاب روزنامه خاطرات عین‌السلطنه که سال‌های ۱۲۹۹ تا ۱۳۶۴ ق (۱۳۲۴-۱۲۵۹ ش) را در بر می‌گیرد، بخش اندکی از تغییرات بافت شهری دوره ناصری انعکاس یافته است. علت آن

است که بازسازی تهران سال‌ها پیش از نگارش کتاب انجام شده بود و نویسنده شاهد آن ساخت و سازها نبوده است. البته نویسنده، گاه به اقتضای مطالب، به برخی از اقدامات عمرانی ناصرالدین شاه مانند ساخت راه آهن، ساخت مدرسه دارالفنون و خیابان ناصری اشاره کرده است.

دیگر اقدامات انجام شده در عهد ناصری که عین‌السلطنه خود شاهد آن بوده، در خاطرات وی با تفصیل بیشتری انعکاس یافته است. برای مثال از راه‌اندازی تراموای شهری خبر داده و می‌نویسد: «حکم شده در خیابان‌ها تراموا بکشند و در بعضی نقاط کار کشیدن تراموا تمام شده است و به زودی به راه می‌افتد» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۱۱/۱). همچنین به دستور شاه برای احداث قهوه‌خانه اشاره می‌کند (همان). در این ایام، در تهران مراکز تفریحی چون تئاتر و پارک دایر شده بود. عین‌السلطنه از چند تئاتر نام برده که در تهران اجرا می‌شده است (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۷۱/۱). همچنین، از پارک‌هایی نام می‌برد که در گوشه و کنار تهران احداث شده بود، از جمله باغ امین‌الدوله که اولین پارک تهران بود (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۴۱۶/۱)، باغ فردوس (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۵۵۳/۱)، باغ امیریه (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۵۶۴/۱)، باغ مخبرالدوله (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۵۸۲/۱)، باغ نصیریه (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۳۱/۱)، باغ خانی‌آباد (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۹۲۲/۱) و باغ لاله‌زار (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۸۴۰/۱). بیشتر این باغ‌ها، شخصی بود. از آن بین، فقط باغ لاله‌زار در مرکز شهر، عمومی بود و تمامی مردم می‌توانستند از آن استفاده کنند. این باغ همراه با میدان مشق، به حاجی محمدحسن امین‌الضرب فروخته می‌شود (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۲۵/۱). بعدها، به قیمت نود هزار تومان به

افرادی همچون صدراعظم، امین‌الملک، امین‌السلطنه، امین خلوت، امین همایون و عزیزخان خواجه فروخته و ملک شخصی می شود (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۸۴۰/۱).

شرح این‌گونه اقدامات عمرانی در روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، گاه رنگ و بوی انتقاد به خود می‌گیرد. برای مثال عین‌السلطنه ضمن وقایع سال ۱۳۰۶ق، شرح می‌دهد که: «حکم شده کوچه‌ها را تمییز کنند» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۳۹/۱). در ادامه می‌نویسد: «کتابچه‌ای نیز نوشته شده است تا از مردم برای نظافت کوچه‌ها و خیابان‌های شهر پول بگیرند» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۵۶/۱). سپس با کنایه می‌نویسد: «مثل سایر کارها این حکم هم دو سه روز بیشتر طول نمی‌کشد» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۳۹/۱). او در خاطرات همین سال از اعجاز «ترن» می‌نویسد که ظرف بیست دقیقه از حرم عبدالعظیم به تهران می‌رسد (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۷۷/۱). سپس به شلوغی و ازدحام در ایستگاه راه‌آهن اشاره می‌کند که منجر به زد و خورد مردم می‌شود (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۸۱/۱). همچنین به احداث خیابانی از جلوی نقارخانه تا قاپوق اشاره می‌کند و می‌نویسد: «خانه‌ها را خراب کرده‌اند اما معلوم نیست خرج آن را دولت می‌دهد یا مردم» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۱۱/۱).

در این دوره هنوز بلدیة تهران دایر نشده و برای عمران و بازسازی شهر قوانین و مقرراتی تدوین نشده بود. برخی از اقدامات عمرانی به دستور شخص شاه انجام می‌شد. بخشی را نیز متنفذان شهر انجام می‌دادند؛ چنان که امین‌الدوله خیابانی را شوسه می‌کند که از امیریه تا دروازه گمرک امتداد داشت (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۸۵۴/۱).

۱-۲. تهران در دوره مشروطه

با پیروزی مشروطه خواهان، تشکیل مجلس و تدوین قانون اساسی، اولین قانون بلدیه نیز تصویب شد. سپس، ساختمانی محقر در سبزه میدان، به عنوان بلدیه راه اندازی شد. در این ایام، زمزمه‌هایی برای بازسازی تهران شنیده می‌شد. بلدیه به اخذ مبالغی پول از مردم اقدام کرد تا صرف عمران شهر کند.

با انتخاب کاشف السلطنه، امور بلدیه جدی‌تر پیگیری شد. او، از همان روزهای آغاز فعالیت، جزوه‌هایی تنظیم کرد که در آن وظایف بلدیه و مأموران آن به تفصیل آمده و تشکیل انجمن‌ها و دوایر مختلف و محدوده و اختیارات آنها بیان شده بود. این جزوه به «کتابچه قانون بلدیه» معروف شد. از دیگر اقدامات کاشف السلطنه، چراغانی کردن معابر و مجلس و برپایی مراسم آتش‌بازی نصب چراغ برق و شماره‌گذاری کوچه‌ها بود که عین السلطنه بدون ذکر نام وی، به این اقدامات اشاره می‌کند. برای مثال می‌نویسد: «بلدیه در خیابان ناصریه چراغ برق نصب کرده است و وعده داده‌اند که در خیابان‌های دیگر هم نصب کنند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۳/۱۹۵۰). همچنین به نظافت کوچه‌ها و خیابان‌ها اشاره می‌کند: «دکان‌ها را عقب برده‌اند و دیگر مثل سابق در خیابان‌ها قالی پهن نمی‌کنند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۴/۲۷۶۸). در ادامه می‌نویسد: «کوچه‌ها را آب و جارو کردند، که موجب کم شدن گرد و خاک شده است. قانون را باید با زور استبداد اجرا کرد؛ در این کم‌آبی از خانه مردم آب می‌آورند و کوچه‌ها را می‌شویند و کسی جرئت مزاحمت ندارد. در این مدت کارهایی انجام شده است که در زمان ناصرالدین شاه انجام نشده بود» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۴/۲۷۴۸).

همچنین ضمن اشاره به نام‌گذاری کوچه‌ها و شماره‌گذاری خانه‌ها با کنایه می‌نویسد: «اگر آن زمان در اسم کوچه و آدم سهو می‌شد حالا در نمره آن می‌شود، زیرا از صد نفر اهالی پایتخت ده نفر نمی‌توانند رقم هندسی بخوانند. که سواد خواندن ندارند چگونه شماره کوچه را پیدا کند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۹۸۲/۳).

در سال ۱۳۲۶ ق (مقاران با ایام استبداد صغیر)، چهار دستگاه سینما توگراف در تهران دایر می‌شود (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۱۸۵/۳)؛ از جمله سینماتوگرافی که روسی‌خان در بالای مطبوعه فاروس دایر می‌کند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۸۰۲/۴). با وجود این، برای نظافت شهر و آسفالت و، یا سنگفرش کردن خیابان‌ها و کوچه‌ها اقدامی انجام نمی‌شود و گرد و خاک و بیماری همچنان در تهران شایع بود (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۲۱۹۳/۳).

از سال ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۵ ق عین السلطنه در قزوین و الموت به سر می‌برد و به دلیل دوری از تهران در باره تغییرات شهر اطلاعاتی نمی‌دهد. گاه که برای ملاقات خانواده یا شرکت در مراسم سلام به تهران می‌آید، از احوال و احوال شهر خبر اندکی می‌دهد که حکایت از کم‌توجهی مدیران بلدی به نظافت و نوسازی تهران است. در اواخر سال ۱۳۳۰ ق می‌نویسد: «وضع تهران، بازار امیر، کثافت سبزی میدان مانند سابق است» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۳۸۱۰/۵). درباره لاله‌زار می‌نویسد: «خیابان لاله‌زار که فعلاً شانزه لیزه تهران ما ست» تغییر کلی نکرده است؛ فقط جمعیت و تعداد زن‌ها زیاد شده است و مردها خوش لباس‌تر و تمیزتر شده‌اند. دکان‌ها نیز بیشتر شده است» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۳۸۱۱/۵). همچنین به هتل انترناسیونال و گرانی آن اشاره می‌کند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۳۸۱۲/۵). در خاطرات سال ۱۳۳۲ ق

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۸۲-۱۰۶

به جشن تولد ناصرالدین شاه و چراغانی خیابان‌ها، کاروانسراها و بازار اشاره می‌کند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۳۹۷۹/۵). در سال ۱۳۳۵ ق، به تهران باز می‌گردد و در شرحی در باره شمیران، از ساخته شدن راه شمیران و درخت‌کاری حدفاصل پل تا قلعهک و زیبا شدن منطقه خبر می‌دهد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۴۷۹۲/۶) و به زیبایی گراند هتل و لاله‌زار و تمیزی خیابان امیریه اشاره می‌کند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۴۸۰۲/۶، ۴۸۰۵)، اما در باره دیگر مناطق و خیابان‌های تهران می‌نویسد: «برخلاف آنچه در روزنامه‌ها خواندم، نظافت شهر و وضعیت دکان‌ها مانند سابق است. از چراغ برق خبری نیست و خیابان‌ها نور خود را از مغازه‌ها می‌گیرند. زباله در کوچه‌ها انباشته است؛ فقط خیابان‌ها آب و جارو می‌شود و دکان‌های قصابی و دلاکی تمیز شده است» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۴۸۰۲/۶). همچنین می‌نویسد: «از دارالعجزه خبری نیست و همه جور فقیر در سطح شهر پراکنده‌اند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۴۸۰۴/۶).

۳-۱. تهران در دوره احمدشاه؛ دوره رئیس‌الوزرای سید ضیاءالدین و رضاخان

در زمان رئیس‌الوزاری سیدضیاءالدین تصمیم گرفته شد برای فقرا دارالایتام، دارالعجزه، دارالمساکین و مریضخانه عمومی ایجاد شود و به طور رایگان دارو در اختیار بیماران قرار داده شود. انجام این اقدامات نیازمند تأسیس بلدیهای بزرگ با پشتوانه مالی قوی بود. به منظور تأمین هزینه بلدیها و نظمیها، احکامی برای اخذ مالیات از مردم صادر شد که نارضایتی مردم را در پی داشت. چنان که عین السلطنه از اینکه پول مردم یک شهر خرج بلدیة شهر دیگر شود، اظهار نارضایتی می‌کند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۵۹۹۹/۸). با وجود بی‌میلی مردم، سیدضیاء اقداماتش را انجام می‌دهد. به دستور او، نوشتن تابلوی سردر مغازه‌ها به زبان خارجی

قدغن و امر می شود که تابلوها به زبان فارسی و، یا به دو زبان فارسی و خارجی نوشته شود (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۰۱۷/۸). همچنین، تکدی‌گری در شهر موقوف می شود و بلدیه تهران ظرف دو روز، بیش از ۷۰۰ کودک بی‌خانمان را از سطح شهر جمع آوری می‌کند و آنها را به دارالایتام می‌سپارد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۰۰۶/۸). برای جلوگیری از شیوع بیماری، دستور می‌دهد که آب حوض مدارس و مساجد پیش از ماه رمضان عوض شود تا تطهیر و وضو موجب بیماری نشود. به گفته عین السلطنه «آب حوض امامزاده زید پس از ۱۵ سال عوض شد» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۰۱۸/۸) همچنین به عموم چلوکبابی‌ها امر می‌شود که غذا را در ظروف مسی سرو و از محصولات تازه استفاده کنند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۰۲۹/۸).

این اقدامات، در دوره ریاست‌الوزرای رضاخان نیز پیگیری می‌شود. در سال ۱۳۰۳ش، به منظور توسعه خیابان‌ها، بلدیه تهران دستور می‌دهد که ساباط‌ها، پیش‌آمدگی بالاخانه‌ها و سردر دکان‌های خیابان‌های لاله‌زار، علاءالدوله، سپه و چراغ برق خراب شود. همچنین درختان یوسفیه را همانند اسطخ شمران قطع می‌کنند. مدرس در نطقی در مجلس این کار را کودتای بلدیه می‌خواند و با آن مخالفت می‌کند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۱۹۰/۹-۷۱۸۹). با تمامی این اقدامات عمرانی به نظر عین السلطنه تهران همچنان وضع مناسبتی نداشت؛ بارندگی موجب آب‌گرفتگی کوچه‌ها و خیابان‌ها و معابر و دشوار شدن رفت و آمد در تهران می‌شد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۸۸۶/۹) و بیماری‌های ناشی از نبود بهداشت، دامنگیر اهالی پایتخت بود.

۲. تغییرات بافت شهری تهران در دوره سلطنت رضاشاه پهلوی

تلاش برای به سازی و وضعیت شهرها که پیش از سلطنت رضا شاه آغاز شده بود، در دوران پادشاهی او ادامه یافت. رضاشاه از آغاز سلطنت در صدد مدرن کردن ایران برآمد. مدرنیزاسیون افزون بر نهادهای مدنی و سیاسی کشور، بافت شهری را نیز در بر می گرفت. بدیهی است این تغییرات نخست از تهران آغاز شد.

از سال ۱۳۰۴ش، بازسازی و نوسازی شهر تهران در دستور کار بلدیة تهران به ریاست کریم بوذرجمهری قرار گرفت. لازم بود بازار، معابر، کوچه ها، و خیابان های شهر نوسازی و ساختمان های اداری، پارک ها و مراکز تفریحی جدید احداث شود. در سال ۱۳۰۷ق به دستور کریم آقا بوذرجمهری رئیس بلدیة تهران، برای هماهنگ سازی نمای مغازه ها و خانه ها، دیوارهای مشرف به خیابان ها و کوچه ها به رنگ سفید (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۶۵۳/۱۰) و در و پنجره ها به رنگ سبز درآمد. نقاش را بلدیة می فرستاد، اما هزینه نقاشی از صاحبان خانه ها و مغازه ها دریافت می شد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۶۵۳/۱۰).

از دیگر اقدامات بلدیة برای تغییر نمای ظاهری شهر، یک شکل ساختن سبابطها و جدول ها و سنگفرش کردن و توسعه خیابان ها بود. به گفته عین السلطنه، اعضای بلدیة یک روزه، تمام خیابان ها را خراب کردند. سپس دکان ها و خانه ها را خراب کردند و دستور دادند بر طبق نقشه، ساختمان ها با سنگ و آجرهای اعلا و تیرهای آهن ساخته شود. (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۶۵۳/۱۰) برای هم سطح کردن خیابان ها، خندق تهران از دروازه شمیران تا باغ شاه پر کردند. همچنین بخشی از آب کرج را به تهران آوردند.

در سال ۱۳۱۰ش، سبزه میدان، بازار مرغی‌ها، بازار کنار خندق، بازار صندوق‌سازها و یک طرف خیابان ناصریه خراب شده بود تا مجدداً بازسازی شود. (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۶۵۳/۱۰) در سال ۱۳۱۱ش، به دستور رضاشاه، ارگ تهران خراب و باغ گلستان تعمیر شد. در ادامهٔ سیاست‌های عمرانی رضا شاه، ناصریه، پل دربند و سبزه‌میدان خراب و برای توسعه خیابان ناصریه درختان آن قطع شد. همچنین میدان توپخانه و خیابان‌های تهران قیرریزی شد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۲۸/۱۰ و ۷۷۳۱).

اقدام دیگر بلدیة برای نوسازی تهران، عریض کردن خیابان‌های قبلی و ساخت خیابان‌های جدید بود. برخی از خیابان‌ها مانند ناصریه و سپه، با خراب کردن خانه‌ها و مغازه‌ها و بازارها عریض شد. خیابان‌های دیگر و همچنین ساختمان‌های اداری، تفریحی و مغازه‌های بسیار در آنها ساخته و چراغ‌های بسیار در آنها نصب شد. در خیابان‌ها به دلیل عبور و مرور اتومبیل و... گرد و خاک بسیار بود، در نتیجه آنها را سنگفرش کردند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۳۴/۱۰ و ۷۷۶۶). از نوشته‌های عین السلطنه بر می‌آید که رضا شاه در احداث خیابان پهلوی، که کاخ وی در آنجا بنا شده بود، اهتمام بسیار ورزید، آب کرج را به آنجا وارد و میلیون‌ها تومان خرج عمارت‌های آن کرد، به گونه‌ای که شبیه شهرهای جدید اروپایی شد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۶۶/۱۰). علاوه بر بهسازی و عریض کردن خیابان‌ها، در سال ۱۳۱۵ش خیابان‌های دیگری نیز در تهران ساخته شد. برای مثال از امیریه تا خیابان ماشین (از مشرق به مغرب)، و از جلوی عمارت جنگ (گذر تقی‌خان) تا خیابان گمرک، دو خیابان دیگر ساخته شد و بیش از

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۸۲-۱۰۶

چندین هزار خانه کوچک خراب شد. تخریب خانه‌ها باعث افزایش اجاره خانه شد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۸۱۸/۱۰).

از دیگر جلوه‌های نو سازی تهران، ساخت بناهای تازه شهری از جمله ساخت پارک، کافه و سالن تئاتر و سینما بود (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۳۱/۱۰ و ۷۷۳۲ و ۷۷۴۵). در سال ۱۳۰۷ش در قسمت غربی میدان مشق، باغ ملی تهران به بهره‌برداری رسید. در کنار آن کافه و سالن‌های سینما، بیلپارک و تیراندازی نیز ساخته شد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۳۴/۱۰) در جنوب این باغ، اداره پست و تلگراف و گمرک احداث شد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۶۲/۱۰). افزون بر این مراکز تفریحی، کافه پارس و کافه موزیکال رنسانس (در قلعهک) دایر شد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۳۵، ۷۷۴۵/۱۰). در کنار دیگر مراکز اداری و تفریحی، بلدیه تهران در انتهای خیابانی که بلدیه بنا شده بود، به احداث کافه، باغ و کتابخانه بزرگی اقدام کرد که به گفته عین السلطنه کسی به کتابخانه اعتنایی نمی‌کرد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۶۷/۱۰).

از دیگر اقدامات بلدیه تهران که شاید بتوان از مظاهر تغییرات شهری بر شمرد، تبلیغات سبک زندگی سالم است. این تبلیغات که برای سالم سازی اهالی شهر انجام می‌شود عبارت بود از: منع شست‌وشوی لباس‌ها در نه‌رها، پرهیز از خوردن میوه‌های کال، تأکید بر نوشیدن آب جوشیده و آبی که در یخ نگهداری شده باشد.

نوسازی فقط به تهران منحصر نبود بلکه اکثر شهرها را در بر می‌گرفت. شهر کرج در نزدیک تهران از جمله شهرهایی است که دکان‌ها، ادارات دولتی، مهمان‌خانه‌های بسیاری در آنجا

ساخته شد. این مهمانخانه‌ها با سرو غذا، محل اقامت بسیاری از مسافران اروپایی، ارمنی و ایرانی است. (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۳۵/۱۰)

هزینه توسعه و ساخت خیابان‌ها از عوارض تأمین می‌شد که کافی نبود. بخشی از آن بر دوش اهالی پایتخت افتاد. ساخت و ساز خانه‌ها و مغازه‌ها بر عهده صاحبان ملک گذاشته شد و بلدیه آنها را مجبور به تأمین هزینه کرد. ظاهراً برای ساخت خانه و مغازه به افراد تهیدست مبالغی پرداخت می‌شد، اما مالکان متوسط و ثروتمند ناگزیر از پرداخت هزینه‌ها بودند. برخی از مالکان از ترس تحمیل هزینه‌های مالی، املاک خود را به قیمت ارزان فروختند، اما با افزایش قیمت املاک شهری به دلیل اقدامات عمرانی انجام شده، متضرر شدند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۶۵۳/۱۰، ۷۷۶۸). به نوشته عین السلطنه هزینه این عمارت‌ها و ساخت و سازهای تهران، ۴۵ میلیون شد که ۳۰ میلیون آن را مردم و ۱۵ میلیون را بلدیه تأمین کرد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۶۷/۱۰). به گفته عین السلطنه «مردم برای پرداخت عوارض بلدیه و تأمین مخارج ساخت خانه‌ها و دکان‌ها بناچار از کلیمی‌ها پول گرفته‌اند و بیع (شرط) داده‌اند. اگر از عهده بازپرداخت وام خود برنمایند، تا چند سال دیگر همه خانه‌ها و مغازه‌ها از آن یهودی‌ها خواهد شد» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۶۵۳/۱۰).

۳. انتقادات و نظریات عین السلطنه درباره تغییرات بافت شهری تهران

۳-۱. عصر قاجار

نقطه نظرات عین السلطنه درباره شیوه شهرسازی و ساخت و سازهای عهد ناصری با انتقاد توأم است. او، ضمن مقایسه تهران با شهرهایی که در عثمانی، مصر و ترکستان ساخته شده بود،

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۸۲-۱۰۶

از وضعیت شهر تهران انتقاد می‌کند و می‌نویسد: «خیابان‌ها و کوچه‌ها تنگ و پرگل است و خانه‌ها بدون مهندسی در هر گوشه‌ای بنا شده است و از ناودان‌های خانه‌ها آب بر سر رهگذران می‌ریزد. تنها دو سه خیابان ساخته‌اند، اما وضع خیابان‌ها از کوچه بدتر است؛ خیابان شمس‌العماره، به دلیل دکان‌هایی که به دلخواه سواد از کوچه گرفته‌اند، بسیار پر ازدحام است» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۵۶۱/۱). او بارها به بی‌نظمی و کثیفی خیابان‌ها و کوچه‌های شهر تهران اشاره می‌کند. برای مثال می‌نویسد: «در خیابان ناصریه، که محل گذر شاه است، تراموا کشیده‌اند، از طرفی هم جوی آب گذاشته‌اند که محل شست‌وشوی لباس شده و بسیار کثیف است». در ادامه می‌نویسد: «حتی خیابان پشت ارگ هم از کثافت شرم آور است» (۱/۹۰۲، ۴۹۱، ۹۰۴، ۶۶۲، ۶۵۱، ۵۶۱: ۲/۱۰۵۵). همچنین با ذکر اینکه «خیابان‌های تهران جز لاله زار، ناصریه، الماسیه و میدان توپخانه هیچ کدام چراغ برق ندارند»، از بی‌توجهی به توسعه شهر اظهار نارضایتی می‌کند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۰۹/۱). همچنین از توسعه نیافتن راه آهن و کثیفی و شلوغی آن انتقاد می‌کند (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۱/۸۲۸-۸۲۹).

عین السلطنه، برخی از موانع بازسازی تهران را مداخله‌ی علما و خرافه‌گرایی شاه برمی‌شمرد و می‌نویسد: «ناصرالدین شاه می‌خواست دیوار مدرسه مهد علیا را خراب کند و مقداری از مدرسه را به خیابان احمدی - خیابانی که از باب همایون به جلیل‌آباد می‌رود - بیفزاید. عریضه به حاج ملا علی کنی نوشت. او در پاسخ شاه نوشت: «الم ترکیف فعل ربک باصحاب الفیل». شاه تا زنده بود جرئت نکرد این خیابان را وسیع کند. بعد از فوت او نیز با مذاکره با یکی از حجه الاسلام‌ها که توقعات دیگر هم داشت، به شرط تبدیل به احسن، خیابان را خراب کردند»

(عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۷۵۳/۹). او همچنین، مشکلات کشور را ناشی از نداشتن پادشاه و دولت با کفایت می‌داند و ضمن اشاره به پیشرفت‌های ژاپن، تأسف می‌خورد که «افسوس ما متسو هیتو نداریم» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۷۷/۱). همچنین اظهار می‌کند: «دولتی گداتر، کثیف‌تر، بی‌نظم‌تر و بی‌ترتیب‌تر از ایران در کره زمین نیست. هر کجایش نظر کنی خراب است. و به این جزئیات درست نمی‌شود. دست غیبی لازم دارد. هر چه قدر سابقاً معتبر بودیم حالا به همان اندازه بی‌قدریم» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۸۱۰/۱).

در دوران مشروطه و بعد از تأسیس اولین بلدییه و آغاز بازسازی تهران، بلدییه تهران به اخذ مبالغی پول از مردم اقدام کرد تا صرف عمران شهر کند. عین السلطنه ضمن انتقاد از اقدامات بلدییه می‌نویسد: «بلدییه دوره مشروطه نیز فقط به فکر مداخل و درآمد است. از مردم پول می‌گیرد اما کاری در شهرا انجام نمی‌دهد. به دلیل بارندگی تمام کوچه‌ها پر از گل شده است، مأموران بلدییه گل‌ها را جمع می‌کنند. درحالی که همه مغازه‌ها چراغ برق دارند، خیابان‌ها فاقد چراغ نفتی است. اگر هم چراغ باشد، لوله ندارد و بوی دودش مردم را خفه می‌کند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۹۰۸/۳). با پایان استبداد صغیر، نابسامانی شهر تهران عین السلطنه را به این باور می‌رساند که «ایران نظم بردار نیست مگر با پول و قشون بسیار منظم. ناصرالدین‌شاه می‌توانست به زور استبداد و قشون این کارها را بکند و نکرد. از محمدعلی شاه و با این وضع حالیه غیرمقدور و غیرممکن است» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۹۸۶/۳).

در اواخر دوره قاجار، عین السلطنه همچنان به وضعیت شهر تهران انتقاد دارد (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۳۸۱۰/۵) و در این باره می‌نویسد: «تهران همچنان وضع مناسبی نداشت؛

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۸۲-۱۰۶

بارندگی موجب آب‌گرفتگی کوچه‌ها و خیابان‌ها و معابر و دشوار شدن رفت و آمد در تهران می‌شد» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۶۸۸۶/۹).

۲-۳. عصر رضاشاه

در عصر رضاشاه با وجود تأسیس بلدیه و برخی اقدامات عمرانی و نوسازی آن، این اقدامات، بدون حاشیه و انتقاد نبود. در آغاز عین‌السلطنه، نظر چندان مساعدی درباره اقدامات نداشت و از برخی اقدامات انتقاد می‌کرد. انتقادات وی، تند و متعصبانه نیست، اما گاه لحن طعنه به خود می‌گیرد. برای مثال در باره سبز کردن در و پنجره‌های خانه‌ها و مغازه‌ها می‌نویسد: «یک مرتبه شهرها (مثل کوه ما که می‌گویند سبزا است) همه سبز شدند.» همچنین می‌نویسد: «کاشف به عمل آمد علت انتخاب رنگ سبز این بود که شخصی رنگ سبز بسیاری داشت؛ مبلغ گزافی به آقای کریم آقا بوذرجمهری تقدیم کرد تا این حکم را صادر کند» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۶۵۲/۱۰).

انتقاد دیگر عین‌السلطنه به هزینه‌های مالی است که بلدیه تهران براهالی تحمیل می‌کرد. او با لحنی معترضانه می‌نویسد: «هر کس هرچه دارد باید تقدیم دولت کند.» همچنین بیان می‌کند: «هزینه خرابی خانه‌ها و دکان‌ها و بازسازی مجدد آن‌ها بر عهده مردم تهران است و اهالی تهران برای این ساخت و سازها، بیش از بیست میلیون متضرر شده‌اند». در جای دیگر می‌نویسد: «هزینه این عمارت‌ها و ساخت وسازهای تهران، ۴۵ میلیون شده است که ۳۰ میلیون آن را مردم و ۱۵ میلیون را بلدیه تأمین کرده است» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۶۷/۱۰).

نقد دیگر عین السلطنه به سبک نو سازی شهر است. به نظر وی، قطع درختان برای و سبک کردن خیابان‌ها، آهنی شدن سقف خانه‌ها و مغازه‌ها و سنگفرش شدن خیابان‌ها، موجب گرمای شهر تهران شده است (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۳۱/۱۰ و ۷۷۶۸). او، همچنین از سبک خانه‌سازی‌های جدید که به شیوه اروپایی است، انتقاد می‌کند و می‌نویسد: «این سبک خانه‌ها به درد مسلمانان نمی‌خورد. ایرانی حیاط و زیر زمین و پشت‌بام می‌خواهد، در صورتی که این عمارت‌ها فاقد آن است. بدون وسایل آسایش و چراغ و آب و رختشوی خانه نمی‌توان در این عمارت‌ها زندگی کرد و به همین دلیل قیمت این عمارت‌ها تنزل کرده است و مرتب در جراید آگهی فروش، اجاره و رهن می‌دهند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۶۷/۱۰).

از انتقادات مهم عین السلطنه به سیاست‌های عمرانی بلدیه و البته بیشتر کارهای کشور، نداشتن برنامه و نقشه صحیح برای اقدامات عمرانی است. به گفته وی، اکثر کارها بدون نقشه صحیح و یکباره شروع می‌شود و در وسط یا آخر کار از انجام آن پشیمان می‌شوند و با مخارج بیشتر در صدد اصلاح آن بر می‌آیند. این بی‌برنامگی معمولاً به چندباره کاری منجر می‌شد. چنان که به گفته عین السلطنه «خیابان شمیران را چهار بار و خیابان جعفرآباد را پنج بار تغییر دادند. هر بار با ساختن دیوار و تغییر عمارت، خسارتهای زیادی به صاحبان عمارت‌ها وارد کردند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۶۵/۱۰). همچنین بی‌برنامگی باعث می‌شود که «یکبار از مردم بخواهند سباطها را به یک شکل بسازند و تعمیر کنند، دوباره دستور خرابی تمامی آنها را می‌دهند تا خیابان را و سبک کنند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۶۵۳/۱۰). در وقایع سال ۱۳۱۱ش،

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۸۲-۱۰۶

عین السلطنه با اشاره به این بی‌دقتی‌ها می‌نویسد: «قبرریزی میدان توپخانه با عجله و ناقص انجام شد» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۰/۷۷۲۸).

انتقاد دیگر عین السلطنه به اقدامات عمرانی بلدیه تهران این است که این گونه اقدامات «به چند خیابان اصلی اطراف خیابان پهلوی (در شمال غربی تهران) و خیابان‌های مهم منحصر شده است و سایر خیابان‌ها مسطح نشده و فراز و نشیب دارد، پیاده‌روها خراب و زهرها مملو از لجن است و بوی تعفن آنها تا مسافت‌ها می‌رود». عین السلطنه بیان می‌کند: «این بی‌توجهی به نظافت و نوسازی سایر مناطق تهران برخلاف تبلیغات آنها برای حفظ الصحه هست» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۰/۷۶۶۷). نقد دیگر وی این است که «بسیاری از عمارت‌ها و خانه‌های ساخته شده به قشر خاص و ممتازی اختصاص یافته است و فقرا و ضعفایی که خانه‌هایشان خراب شده است، مسکنی برای خود ندارند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۰/۷۷۶۷).

با گذشت زمان، تغییرات بافت شهری تهران، تحسین عین السلطنه منتقد را بر می‌انگیزد و او واقع‌بینانه می‌نویسد: «اگرچه اقدامات عمرانی خساراتی برای مردم شهرها داشت، اما با گذشت زمان و پایان یافتن کارها، افزون بر آنکه شهرها زیبا می‌شوند، قیمت مستقالات شهری را هم می‌افزاید» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۱۰/۷۶۵۳). او از سرعت و کثرت اقداماتی که بلدیه تهران انجام داده است، به نیکی یاد می‌کند و همت سرتیپ بوذرجمهری را می‌ستاید که در مقام ریاست بلدیه با تمام موانع مقابله کرده و کارها را از پیش برده و موجب ترقی تهران شده است. همچنین، احداث باغ ملی را در قسمت غربی میدان مشق و احداث سینما، کافه و سالن بلیارد و تیراندازی را در آنجا نیکو دانسته و می‌نویسد: «اگر دکان‌ها، که جلوی باغ را گرفته‌اند،

نمی فروختند، منظره باغ بهتر بود، حتی اگر تمام میدان را باغ می کردند، درخور شهری مثل تهران بود، زیرا چنین اراضی بایری در شهر تهران آنهم مرکز شهر یافت نمی شود» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۳۴/۱۰). همچنین از خوش نفسی بوذرجمهری سخن می گوید که «هزینه هایی که مردم فقیر برای ساخت و مرمت خانه و مغازه های خود صرف کرده اند به آنها پرداخت کرد. افزون بر آن مبالغی نیز به افراد غنی پرداخت که خسارت زیادی متحمل شده بودند» (عین السلطنه، ۱۳۷۹: ۷۷۶۸/۱۰).

نتایج پژوهش

تغییرات بافت شهری تهران که از عصر ناصری آغاز شده بود، در دوران وزارت و سلطنت رضاشاه با شتاب بسیاری ادامه یافت. به گونه ای که تهران را که پیش از آن شهری سنتی بود تا حدی مدرنیزه و به شهرهای بزرگ دنیا شبیه کرد. ساخت عمارتها و خیابان های جدید و مراکز علمی و فرهنگی مانند مدرسه، پارک، کتابخانه، در دوره قاجار شروع شده بود، اما جز برخی خیابان ها و مساجد و مدارس، ساخت و سازهای دیگر جنبه شخصی داشت و دولتمردان و شاه در تأسیس آن نقشی نداشتند. برای مثال بسیاری از باغ ها و پارک هایی که عین السلطنه نام می برد، املاک شخصی متنفذین بود که جز خودشان و وابستگان شان راهی به آن نداشتند. در حالی که بخشی از اقدامات عمرانی دوره پهلوی برای ساخت باغ ملی و، یا پارک و کتابخانه شهر، جنبه عمومی داشت و برای استفاده همه اهالی پایتخت دایر شده بود.

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۸۲-۱۰۶

بخشی از ساخت و سازهای دوره پهلوی اول، لازمه توسعه مدنی و فرهنگی ایران بود. برای مثال ساخت ساختمان‌های اداری و بانک‌ها لازمه توسعه مدنی و ساخت مراکز علمی و فرهنگی مانند دانشگاه و مدرسه و کتابخانه لازمه توسعه فرهنگی کشور بود. این دست اقدامات از زمان ناصری آغاز شد و در عصر پهلوی به اوج رسید. جلوه‌های این توسعه در روزنامه خاطرات عین‌السلطنه به خوبی انعکاس یافته است. نویسنده در مقام یک شاهد عینی، منصفانه به شرح این تغییرات پرداخته ضمن آنکه نقطه نظرات و انتقادات خود را بازگو کرده است.

منابع و تحقیقات

عین‌السلطنه قهرمان میرزا سالور (۱۳۷۹)، *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*، به کوشش مسعود سالور، ایرج افشار، تهران: اساطیر.

عدل، شهریار و برنار آورکار (۱۳۷۵)، *تهران پایتخت دویست ساله*، ترجمه ابوالحسن سروقده مقدم، احمد سیدی، فاطمه وثوقی خزائی، تهران / فرانسه: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، انجمن ایران‌شناسی فرانسه.